

Київський національний університет імені Тараса Шевченка

**АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ
УКРАЇНСЬКОЇ ЛІНГВІСТИКИ:
ТЕОРІЯ І ПРАКТИКА**

Випуск II

Засновано 2000 року

**Рекомендовано Вченою радою
філологічного факультету
28 березня 2001 року**

**Київ
Видавничо-поліграфічний центр
“Київський університет”
2001**

УДК 81.161.2
ББК 81.2 Ук-5

А 43 Актуальні проблеми української лінгвістики : теорія і практика : Зб. наукових праць. – К. : Видавничо-поліграфічний центр “Київський університет” 2001. – Вип. 2. – 164 с.

У збірнику наукових праць аналізуються перспективні питання української синхронічної та діяхронічної лінгвістики.

Наукові праці розраховано на фахівців спеціальних філологічних, філософських, історичних дисциплін, викладачів, аспірантів та студентів вищих навчальних закладів України.

In the collection of scientific works the aspects of linguistic researches such as the Ukrainian mentality in temporary and cultural measurements, historical and linguistic questions in discourse of functionalism, individual stylistic and stylistic problematics of modern researches etc. are developed.

For experts in special philological, philosophic, historical disciplines; for teachers, post-graduates and students of the higher educational institutions in Ukraine.

Рецензенти: *Н.М. Сологуб*, д-р філол. наук, проф.;
М.А. Собуцький, д-р філол. наук, проф.

Редакційна колегія: *Г.П.Півторак*, д-р філол. наук, проф., чл-кор. НАН України; *С.Я.Єрмоленко*, д-р філол. наук, проф.; *П.Ю.Гриценко*, д-р філол. наук, проф.; *Г.І.Халимоненко*, д-р філол. наук, проф.; *Л.О.Кудрявцева*, д-р філол. наук, проф.; *Л.І.Шевченко*, канд. філол. наук, доц. (відп. ред.); *В.А.Передріснюк*, канд. філол. наук, доц.; *О.І.Ніка*, канд. філол. наук, доц. (відп. секр.).

Адреса редакційної колегії:

02017, Київ, бульвар Т. Шевченка, 14, Київський університет, філологічний факультет, тел. 221-03-15.

ЗМІСТ

ПРОБЛЕМИ ЛІНГВОТЕОРЕТИЧНОГО МОДЕЛЮВАННЯ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

Півторак Г.П. ЕТАПИ ФОРМУВАННЯ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ	3
Єрмоленко С.Я. ТЕНДЕНЦІЇ РОЗВИТКУ ЛІТЕРАТУРНОЇ НОРМИ	11
Шевченко Л.І. НЕСВІДОМЕ СТРУКТУРОВАНЕ ЯК МОВА. ЛІНГВІСТИЧНИЙ КОНТЕКСТ ЖАКА ЛАКАНА	20
Горобень В.Й. ПРОБЛЕМИ МОВНО-ТЕКСТОЛОГІЧНОГО АНАЛІЗУ АКТОВОЇ ПИСЕМНОСТІ КІНЦЯ ХУП – ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХУПІ СТОЛІТТЯ	33
Передріско В.А. ТЕОРЕТИЧНІ ПРОБЛЕМИ ВИВЧЕННЯ СИСТЕМИ ЖИВОЇ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХУПІ – ХУПІ СТОЛІТЬ	46

ЛЕКСИКА І ФРАЗЕОЛОГІЯ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ В КОНЦЕПЦІЯХ ДІАХРОНІЧНОГО ТА СИНХРОНІЧНОГО ОПИСУ

Межжеріна Г.В. З ІСТОРИЇ ЗНИКНЕННЯ ДЕЯКИХ ЛЕКСЕМ ХІ-ХІІІ СТОЛІТЬ У СХІДНОСЛОВ'ЯНСЬКИХ МОВАХ	55
Дядишева-Росовецька Ю.Б. ЕПІТЕТНІ ПАРАДИГМИ "ТИХИЙ" У ПОЕЗІЇ Т.ШЕВЧЕНКА ТА УКРАЇНСЬКІ НАРОДНІ ПІСНІ: "ТИХИЙ ВІТЕР", "ТИХЕ СЛОВО"	62
Воронін Д.І. ЛЕКСИКОГРАФІЧНА РЕПРЕЗЕНТАЦІЯ НЕВЕРБАЛЬНОГО КОМПОНЕНТА МОВЛЕННЕВОГО СПІЛКУВАННЯ	68
Суховій О.О. ФРАЗЕОЛОГІЯ КУЛЬТОВО-РЕЛІГІЙНОЇ СФЕРИ (на матеріалі казань Варлаама Ясинського)	71
Кузьменко Г.І. ОСОБЛИВОСТІ СЕМАНТИЧНОЇ ДВОВИМІРНОСТІ ОМОНІМІВ У ПОЕТИЧНОМУ ТЕКСТІ	78

Волошина Т.М. ЛЕКСИКО-СЕМАНТИЧНІ ВІДНОШЕННЯ В УКРАЇНСЬКІЙ ТЕРМІНОЛОГІЇ З КІБЕРНЕТИКИ	90
Білан Н.І. З ІСТОРІЇ ЛЕКСИКО-ТЕМАТИЧНОЇ МАРКОВАНОСТІ ДУХІВНИЦЬ ХУІІ-ХУІІІ СТОЛІТЬ	102
Виговська А.В. СИМВОЛІКА СВІТЛА В ПОЕТИЧНІЙ МОВІ УКРАЇНСЬКОГО БАРОКО	108

ІСТОРИЧНА ФОНОЛОГІЯ І ГРАМАТИКА УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ
У РАКУРСІ НОВІТНІХ ТЕОРІЙ

Малинєвська Н.П. ПРО ДЕЯКІ ЗАКОНОМІРНОСТІ НОРМУВАННЯ ФОНЕТИЧНОЇ СИСТЕМИ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ ХУІІ – ПОЧАТКУ ХУІІІ СТОЛІТЬ (за текстами пісень, записаних латиницею)	112
Музика О.І. ДО ПИТАННЯ ПРО ЗМІНИ ДІАЛЕКТНИХ МЕЖ ПІВНІЧНОУКРАЇНСЬКОГО НАРІЧЧЯ ВПРОДОВЖ СТОРІЧ	119
Русаченко Н.П. МОРФОЛОГІЧНІ ЯВИЩА СТАРОУКРАЇНСЬКОЇ "ПРОСТОЇ МОВИ" ХVІ СТОЛІТТЯ (на матеріалі "розмови" – українсько-церковнослов'янського розмовника)	127
Кузнєцова Л.В. ПРО ІСТОРИЧНИЙ РОЗВИТОК ОДНОСКЛАДНИХ РЕЧЕНЬ В УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ	135
Дем'янюк А.А. СТИЛІСТИЧНІ ФУНКЦІЇ КОМПОЗИТИВ У МОВІ СТАРОУКРАЇНСЬКОЇ ПОЕЗІЇ КІНЦЯ ХУІ-ХУІІ СТОЛІТЬ	143
Видайчук Т.Л. ІСТОРИЧНИЙ РОЗВИТОК СТАРОУКРАЇНСЬКОЇ Орфографічної системи	150

CONTENT

PROBLEMS OF LINGUOTHEORETIC MODELLING
OF THE UKRAINIAN LANGUAGE

- Pivtorak H.P.
THE EVOLUTION STAGES OF THE UKRAINIAN LANGUAGE 3
- Yermolenko S.Y.
TRENDS IN THE DEVELOPMENT OF STANDARD LANGUAGE NORMS 11
- Shevchenko L.I.
THE NON-CONSCIOUS STRUCTURED AS A LANGUAGE.
JACQUES LACAN'S LINGUISTIC CONTEXT 20
- Horobets V.Y.
PROBLEMS OF LINGUISTIC-TEXTOLOGICAL ANALYSIS
OF JURIDIC ACT WRITING OF THE END 17th MID 18th CENTURIES.
- Predriyenko V.A.
THEORETICAL PROBLEMS IN RESEARCH OF THE SPOKEN
UKRAINIAN LANGUAGE SYSTEM OF THE END 17th 18th CENTURIES 46
- VOCABULARY AND PHRASEOLOGY OF THE UKRAINIAN LANGUAGE
IN CONCEPTIONS OF DIACHRONIC AND SYNCHRONIC DESCRIPTION
- Mezhzherina H.V.
THE HISTORY OF DISAPPEARANCE OF SOME LEXEMES
OF THE 11th 18th CENTURIES IN THE EASTERN SLAVIC LANGUAGES 55
- Dyadyshcheva-Rosovetska Y.B.
EPITHET PARADIGMS *QUIET* IN TARAS SHEVCHENKO'S POETRY:
QUIET WIND, QUIET WORD 62
- Voronin D.I.
THE LEXICOGRAPHIC REPRESENTATION OF THE NON-VERBAL
COMPONENT IN LANGUAGE COMMUNICATION 68
- Sukhoviiv O.O.
THE RELIGIOUS CULT PHRASEOLOGY
(in Vartlaam Yasynsky's homilies) 71
- Kuzmenko H.I.
SEMANTIC TWO-REGULARITY PECULIARITIES OF HOMONYMS
IN THE POETIC TEXT 78
- Voloshyna T.M.
LEXICAL-SEMANTIC RELATIONS IN THE UKRAINIAN
CYBERNETICS TERMINOLOGY 90

Bilan N.I.
THE HISTORY OF LEXICAL-THEMATIC PECULARITIES
OF THE TESTAMENTS OF THE 17th 18th CENTURIES 102

Vyhovska A.V.
THE SYMBOLICS OF LIGHT IN THE POETIC LANGUAGE
OF THE UKRAINIAN BAROQUE 108

HISTORICAL PHONOLOGY AND GRAMMAR OF THE UKRAINIAN LANGUAGE
IN THE ASPECT OF THE ASPECT OF THE MODERN THE THEORYS

Malinevska N.P.
ABOUT SOME REGULARITIES IN THE UKRAINIAN
LANGUAGE PHONETIC SYSTEM STANDARTIZATION
OF THE 17th BEGINNING 18th CENTURIES
(on the material of latin graphics songs) 112

Muzyka O.I.
SUBDIALECT BOUNDARIES CHANGES IN THE NOTHERN UKRAINIAN
DIALECT DURING THE CENTURIES 119

Rusachenko N.P.
MORPHONOLOGICAL PHENOMENA IN THE OLD UKRAINIAN
"COMMON LANGUAGE" OF 16th CENTURY (on material of "rozmova"
as a ukrainian - church-slavonic phrase-book) 127

Kuznetsova L.V.
THE HISTORICAL EVOLUTION OF MONONUCLEAR SENTENCES
IN UKRAINIAN LINGUISTICS 135

Demyanyuk A.A.
STYLISTIC FUNCTIONS OF COMPOUNDS IN OLD UKRAINIAN POETRY
OF THE END 16th 17th CENTURIES 143

Vydaychuk T.L.
HISTORIC EVOLUTION OF THE ORPHOGRAPHIC SYSTEM 150

В.А.Передрієнко, канд. філол. наук.

ПРОБЛЕМИ ВИВЧЕННЯ ЖИВОГО НАРОДНОГО МОВЛЕННЯ ЗА СТАРОУКРАЇНСЬКИМИ ПАМ'ЯТКАМИ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XVI – XVII СТОЛІТЬ

Найважливішими формами існування мови є *жива народна мова* та *літературна*. Перша складається з загальномовного фонду (визначальної більшості лексики, фонетичних засобів, граматичних форм) і діалектних та жаргонних елементів (що мають локальне, периферійне значення). Друга ґрунтується в національний період на рідній мові (загальномовному фонді), у донаціональний – на запозиченій (латинській у народів Західної Європи, церковнослов'янській – у слов'ян православного віровизнання), або водночас на запозиченій і рідній.

Сьогодні основним джерелом для вивчення живого народного мовлення доби XVI-XVIII ст. (загальномовного фонду і діалектного) є староукраїнські пам'ятки – рукописні і стародруки. Вони, проте, дуже неоднорідні з погляду повноти відбиття цього мовлення: поряд із текстами, більш-менш однотипними за їх живою українською мовою або, навпаки, книжною церковнослов'янською, існує значна кількість текстів, у яких обидві мовні системи поєднуються в тих чи тих пропорціях. Зрозуміло, що значна частина староукраїнських пам'яток не стільки *репрезентують* українське мовлення, скільки є лише *джерелом* для його вивчення. Звідси постає низка питань: якою мірою важливо враховувати структурно-типологічну неоднорідність староукраїнської пам'яткової спадщини середини XVI-XVIII ст.? Наскільки різним є ступінь відбиття живомовних і книжно-традиційних елементів у різних жанрах і стилях? Які критерії, отже, здатні забезпечити в теоретичних розробках об'єктивне використання староукраїнського пам'яткового матеріалу, зокрема рукописного?

Відповідь на поставлені питання (і ще більшу кількість непоставлених) треба шукати, з одного боку, у закономірностях історичного розвитку української мови – від її становлення як окремої системи і до розгляданої доби, з іншого, в особливостях її функціонування в XVI-XVIII ст. як компонента мови літературно-писемної, отже, як мови пам'яток того часу.

© В.А.Передрієнко, 2001.

Відомо, що утворення живої української мови як системи було наслідком поступової консолідації південної і південно-західної частини східнослов'янських говорів, успадкованих ще з праслов'янської доби. У галузі фонології найважливішим внутрішньомовним чинником, що спонукав до цього, був занепад слабких зредукованих голосних *ъ* і *ь* та перехід сильних *ъ*, *ь* у звуки *о*, *е*. У південно-західній частині давньоруських говорів, що лягли в основу української мови, він завершився в першій половині XI ст., у північній – у першій половині XII ст., у проторосійських говорах – у кінці XIII ст.¹ Фонетичні системи кожної східнослов'янської мови зазнали докорінної перебудови, набули вигляду, який у найістотніших рисах зберігся до сьогодні. Отже, формування української мови, що почалося в VI-VII ст., завершилося на рубежі XI-XII ст. виходом її на шлях самостійного існування. Проте процес оформлення деяких рис української мови на цьому, звичайно, не зупинився, він тривав і далі, на думку Ю.Шевельова, аж до XVI ст.²

З іншого боку, Київська Русь, прийнявши 988 р. християнство і вступивши в нову культурну епоху, запозичила і церковнослов'янську писемно-літературну мову – мову багатой писемності, відбитой у конфесійних творах ("Остромирове Євангеліє" 1056-1057 рр.), ораторських ("Слово о законі і благодаті" Іларіона), житійно-повістевих (пізніше зібраних у Києво-Печерському патерику), почасти наукових та ін. Основу її визначала структурно відмінна староболгарська мова. Проте в ділові, юридичні документи ("Руська правда"), художні твори ("Слово о полку Ігоревім"), літописно-мемуарні (Галицько-Волинський літопис) повніше проникали живомовні елементи, з початку XII ст. – і в інші тексти, навіть конфесійні. Серед живомовних елементів, що закріплювалися в писемності, виразно помітними стають українізми, зокрема в Галицькому євангелії 1144 р., "Слові о полку Ігоревім" кінця XII ст., Галицько-Волинському літописі XIII ст. та ряді інших пам'яток.

У XIV-XV ст. писемність реалізується переважно в пам'ятках конфесійних, ораторсько-проповідницьких, житійно-повістевих. Мовою, близькою до живої народної, пишуться офіційно-ділові грамоти. У другій половині XV-XVI ст. на зміну візантійсько-християнській культурній добі з її ідеологією теоцентризму прийшла доба Відродження та ідеологія антропоцентризму. Процес гуманізації культури,

мистецтва, літератури охопив і літературну мову, сприяючи її переходу на основу живого народного мовлення. З'являються переклади українською мовою творів церковно-релігійного змісту, навіть конфесійних ("Четї" 1489 р., "Пересопницького Євангелія" 1556-1561 рр., "Крехівського Апостола" 1560 р.), розвиваються жанри, ближчі до світської тематики: віршованої літератури, полемічної, наукової та ін.

З кінця XVI ст. і далі в Україні стає провідним стиль Бароко (від іспанського *barocco* "перлина неправильної форми"), який яскраво виявився в різних стилях і жанрах XVII-XVIII ст., зокрема в поезії, церковних казаннях, козацьких літописах, наукових трактатах. Він збагатив виразові можливості мови, набув виразних національних особливостей, став навіть певним чинником формування духовного обличчя людини (так зване козацьке Бароко).

Наслідком згаданих обставин було те, що з XIV ст. в Україні функціонують дві літературно-писемні мови: слов'яно-руська і руська посполита. *Слов'яно-руська літературно-писемна мова XIV-XVIII ст.* – це українська редакція церковнослов'янської мови, в основі своєї книжно-традиційна. Вона реалізувалася у стилях церковно-релігійного спрямування: конфесійному, почасти художньому (писаних "високим" стилем одах, драмах), ораторських творах, у житійно-повістевій літературі, науковій та ін. *Руська мова (руська посполита)* XIV – початку XVI ст., близька до живої народної, була офіційною діловою мовою Великого князівства Литовського; нею писалися грамоти, інші ділові документи, почасти – повісті, житія, віршовані твори тощо. З середини XVI ст., зазнавши глибшої демократизації, вона під назвою "*простої мови*" майже неподільно панує в діловому стилі (універсалах, актових книгах і документах, збірниках законів тощо), широко використовується в художньому (численних віршах, піснях, драмах, діалогах, легендах), літописно-мемуарній літературі, учительній ("*учительних євангеліях*"), полемічній, церковних казаннях, наукових творах та ін.³

Староукраїнська "проста мова" другої половини XVI-XVII ст. яскраво відбивала процес переходу до національної української літературної мови. Іван Франко називав другу половину XVI – XVII ст. добою, "в котрій у нас народилася і почала гарно розвиватися *перша всеукраїнська, дійсно національна література*" і коли писали "мовою ... зрозумілою по всіх усюдах Руси-України"⁴. У

XVI-XVIII ст. інтенсивно розвивалися жанри, у яких функціонувала *жива народна мова*: лірична поезія, бурлескні і сатирично-гумористичні вірші, інтермедії, лікарські і господарські порадики та ін. У процесі закріплення живомовної основи відбувалася поступова заміна традиційних "високого", "середнього", і "низького" стилів стилями функціональними (художнім, науковим та ін.), у яких провідною ставала диференціація за такими мовними функціями, як естетична, агітаційна, логічна, інформативна тощо⁵.

Кажучи узагальнено, доба XIV-XVIII ст. позначена розбудовою літературної форми існування української мови, її нормуванням на основі не тільки книжно-писемної традиції, а почасти й живого народного мовлення, інтенсивним жанрово-стильовим розвитком. До давньоруської культурної спадщини долучився європейський культурний контекст, який виразно виявився у стилістичних особливостях творів, їх тематиці, змісті тощо. Освічені українці звичайно знали не тільки *"просту мову"* (староукраїнську літературну) і *слов'янську* (церковнослов'янську української редакції), а й польську та латинську; остання була в той час мовою науки, освіти і культури в усій Європі.

Жива народна мова другої половини XVI-XVIII ст. не тільки розвиває, удосконалює внутрішню систему, зокрема лексичну і почасти граматичну, але певною мірою закріплює свій соціальний статус. Так, її словник збагатився великою кількістю нової лексики, пов'язаної зі школою, освітою, книгодрукуванням, розвитком науки, мистецтва, музики і співу, удосконаленням форм державного життя, з новими видами виробництва; зокрема, у цей час було прийнято значну кількість мовних полонізмів, латинізмів, запозичень із ряду живих мов Західної Європи. Фонетична і граматична системи української мови закріпилися у величезній кількості рукописних і друкованих текстів, були певною мірою навіть кодифіковані, зафіксовані у граматиках і словниках. У носіїв поглибилося розуміння національного характеру своєї мови і культури, у другій половині XVI-XVIII ст. виявляються ознаки формування деяких рис української мовної особистості.

Розвиток системи української народної мови, певне утвердження її соціального статусу, а з іншого боку, жанрово-стильовий розвиток, пов'язаний із переходом від традиційних "високого", "серед-

нього", і "низького" стилів до стилів функціональних, виразно змінили, кажучи образно, мовне обличчя, мовний тип певного конкретного тексту. Зокрема, зростала увага тогочасних авторів до мови своїх творів, до їх лінгвостилістичного опрацювання.

Важливо підкреслити, що історик літературної мови принципово по-новому бачить текст як об'єкт лінгвістичного аналізу: якщо з погляду історичної граматики достатньо обмежитися добором у ньому лише деяких свідчень, ізольованих фактів, потрібних для реконструкції абстрактної щодо конкретного тексту мовної системи чи окремих її ланок, то з погляду літературної мови текст має вагу насамперед як самодостатня зв'язана цілісність, як певна єдність стилістичних і почасти структурних характеристик.

Звичайно, текст, у тому числі староукраїнський, – це "мовленнєвий масив, що становить лінійну послідовність висловлень, об'єднаних у ближчій перспективі смисловими і формально-граматичними зв'язками, а в загальнокомпозиційному, дистантному плані – спільною тематикою і сюжетною заданістю"⁶. Інакше кажучи, текст можна розглядати як певний відрізок мовлення, проте воно підпорядковується таким найважливішим вимогам тексту, як його зв'язність і цілісність⁷.

Що стосується староукраїнських текстів другої половини XVI–XVIII ст., то живе народне мовлення виступає в них лише як *живомовний компонент* – один із двох, другим із яких є *книжнотрадиційний*, за структурним типом церковнослов'янський. До того ж, народне мовлення далеко не завжди є мовною основою того чи того конкретного тексту: у значній кількості текстів розглядової доби воно виявляється у вигляді лише більших або менших живомовних нашарувань.

Живомовний компонент неминуче мав зазнавати обмежень, що впливали зі специфіки самого поняття літературної мови. У розумінні лінгвістів Празької школи літературна мова – це форма існування мови, визначальними ознаками якої є нормованість, відсутність діалектних варіантів, полівалентність (як придатність для використання в різних суспільних сферах) та стилістична диференціація⁸. Із наведеного визначення випливає той принциповий висновок, що для нормування літературної мови важливе значення має абстрагування від периферійних живомовних елементів (локальних, жаргонних), тобто орієнтування на загальнономовний фонд.

Зазначена закономірність найповніше характеризує національну добу існування літературної мови, проте вона виявлялася і в староукраїнських текстах другої половини XVI-XVIII ст. Зокрема, живе народне мовлення фіксувалося в них аж ніяк не у вигляді точного відбитка, своєрідної копії об'єктивної реальності. Його використання завжди (або майже завжди) було підпорядковане тогочасним уявленням про літературність, стандартність мови певного твору – звичайно, з урахуванням особливостей часових, структурно-типологічних, функціональних, а часто й авторських уподобань тощо.

Староукраїнські тексти другої половини XVI-XVIII ст. з погляду повноти, об'єктивності відбиття в них живого народного мовлення можна поділити на дві основні групи: 1) тексти, у яких це мовлення виступає мовною основою; 2) тексти, у яких воно присутнє у вигляді лише більших або менших нашарувань.

Стилістичною особливістю творів першої групи є їх "малі форми": це переважно вірші, пісні, легенди, байки, інтермедії і діалоги, а також лікарські поради, календарі, ділові акти і документи, приватні листи тощо. Базувались вони на традиційних низькому і середньому стилях ("словах"). Із соціально-культурного погляду вони задовольняли запити і практичні потреби широких верств населення. Їх ідейно-тематичний зміст визначався реальними знаннями, реальним життєвим досвідом. Авторами й укладачами їх були переважно представники більш демократичної частини інтелігенції: студенти, писарі, духівництво, освічені козаки, міщани та ін.

Пам'ятки цього типу засвідчені практично в усіх функціональних стилях і жанрах того часу; кількісно вони численні. Сталі традиції функціонування текстів зазначеної групи склалися в таких жанрах і стилях:

– художньому:

а) фольклорні твори (пісні, думи, казки, легенди, прислів'я, приказки, замовляння);

б) віршово-пісенні (сатирично-гумористичні вірші, великодні та різдвяні орації, віршовані оповідання, байки, колядки, історичні вірші, світська лірика, пісні);

в) комедійно-драматичні (інтермедії, діалоги, вертепна драма);

г) прозові твори (частина літописів і мемуарів, світські легенди, повісті);

– ораторсько-проповідницькому, учительному, полемічному:

значна кількість казань, дидактичних настанов, повчань, тлумачних частин учительних євангелій, полемічних творів;

– науковому:

лікарські і господарські поради, травники, календарі, різноманітні рецепти, приписи тощо;

– діловому:

судові акти, супліки-скарги, купчі і дарчі записи, духівниці, описи та реєстри майна, а також приватні листи.

Для зразка подаємо кілька уривків із творів зазначеної групи. Так, явно фольклорного походження є пісня, уміщена у рукописному співанику Івана Пашковського, середини ХУІІІ ст.⁹:

Стоить верба над водою,
Хитаєть собою.
Ей, хто возме дівча вдови,
Зостанеть бідною!
Та у тин вдовосенки,
Що на розі хата,
Хороше дівча має,
И сама богата.

Тип народного замовляння може засвідчити поданий нижче текст, узятий із рукописної пам'ятки "Книга, глаголемая Листовня" братів Данила, Дем'яна і Мойсея Гирманів, 1712 р.¹⁰:

Аще схи́дна кого угри́зеть и хто тебѣ́ искаже(т), то ис того мѣ́ся не йди и не поступи, кажи води принести и сие трижди измовѣ́, дай напити(с) и рану омйти: "На полѣ́, на потоцѣ́ стоить дубѣ́ крѣ́словатий, на том дубѣ́ гнѣ́здо – золотоє крѣ́сло; а у тум гнѣ́здѣ́ сидить гадина, ц[а]рица-черница. И приходила до неї лютая полова́я гадина и прохала є́ї: "Гадино, ц[а]рице-чернице, ходи до мене вимовляти и вишѣ́птовати от кузя зуба"...

Багатими на живе народне мовлення були численні ділові акти і документи, зокрема судові, про що може свідчити уривок із Кролевецької сотенної канцелярії 1715 р.¹¹:

Василиха старая визнає(т) такъ: "Случилося,– мови(т),– пойти мнѣ́ до ктиторки с[вя]тотониколскои на Маслосвятие. И постигши мене на улицѣ́ Гапка Ющи́ха звала до себе оглядѣ́ти позосталой покойной судовой въ скринѣ́ худоби. И я,– повѣ́дає(т),– мовила: "Покличмо зъ собою и Фили́ху". И она́я Ющи́ха, визвавши є́ї зъ хати, покликала зо мною оную до господи своє́ї, и одомкнувши тую скриню, и викладала пла(т)є з оной и иншиє рѣ́чи. Также и гроши, зъ хустою виявши, дала мнѣ́ лѣ́чити. Которих било чехами одинадце(т) таля-

рий безъ гривнѣ. А она, Юциха, при Агафий Пилилисѣ переглядала платя. А кгда вийшлисмо зъ дому єї за ворота, теди говорила мнѣ Пилилиха: "Чи видѣла, – мови(т), – ты зъ козкою гроши, якъ Юциха виймала зъ скринѣ платя, и кузку зъ грошми винявши и мало въ рукахъ подержавши, зараз оную въ тую жє скриню вкинула и платямъ скоро прикидала?" И мовила мнѣ: "Вернѣмся, – повѣдає(т), – оня(т) до неї, и нехай намъ Юциха і тис гроши покаже(т), и перелѣчимо, сколько въ той козцѣ ихъ єсть. Бо оная покойная судовая безродная и без мужа своего померла, а дѣти zostалися малиє и не вѣдатиму(т) о томъ. И нам за тоє буде(т) со грѣхом, ежели ми въсєго того не довѣдаємоя". Теди я одказала Пилилисѣ: "Не пойду". И такъ поишли(с)мо од двора Юцишиного".

Тексти другої із зазначених вище груп репрезентують живе народне мовлення не суцільно, але у вигляді більших чи менших нашарувань. Ця особливість певною мірою компенсується величезною кількістю відповідних текстів. Їх мовна основа – книжно-писемна, у структурно-типологічному відношенні базувалась на церковнослов'янській традиції. Рівень книжності або народності визначався сукупністю багатьох факторів, з яких найважливішими треба вважати ідейно-тематичний зміст пам'яток (церковнорелігійний або світський), їх функціональну спрямованість, ситуативну зумовленість, хронологічний період, особистість автора чи переписувача.

Важливо підкреслити, що стилістична сутність тексту в цілому і стильова маркованість його складових частин (абзаців, надфразних єдностей і навіть окремих речень) далеко не завжди є однотипними¹². Зіставляючи між собою книжно-традиційні пам'ятки XVI-XVIII ст. і їх частини з погляду "типової функції тексту, його функціональної однорідності (чи неоднорідності), його соціальної і ситуативної співвіднесеності і зумовленості і т.д."¹³, можна простежити умови і шляхи проникнення живої народної мови в книжну та процес їх взаємодії.

Так, у художньому стилі звернення до народної мови спостерігається у випадках, коли виникає потреба схарактеризувати персонажа з народу, його зацікавлення, повсякденні клопоти, коли виклад емоційно насичений, пов'язаний із динамікою, рухом тощо. У драматичному творі Георгія Кониського "Комедія, аже тракуєть о шбыдахъ" ("Воскрєсеніє мертвихъ"), написаному слов'яноноруською (слов'яноукраїнською) мовою, селянин-"земледіл", персонаж із народу, змальовується із залученням живомовних слів, зворотів і форм¹⁴:

Се нарочно виходиль ниви оглядати,
Чи будеть что по лѣту серпомъ пожинати.
Слава богу! Не дармо весну працювали:
И долини и горби пашнѣ поровняли.
Не умерло, знать, въ землѣ зерно анѣмало...

У драмі "М[и]л[ос]ть Б[о]жа", у якій використано доволі чисту слов'яно-руську мову, вмонтовано цілком україномовний діалог між Б.Хмельницьким і козаками (Дія 2. – Ява 2)¹⁵:

Хмельницькій:

Что ви за козаки и шткуля?

Козаки:

Зь ляхами

Посланий були мы Днѣпромъ байдаками.

Хмельницькій:

Кто вас послалъ зь ними и где ихъ подѣли?

Козаки:

Гетмани шбидва намъ ѣхать повелѣли.

Хмельницькій:

Гетмани где?

Козаки:

Зь шбозомъ поволѣ ступають,

Но где уже суть или куда натягають,

Сего знати не можемъ...

У літопису Самійла Величка (1720), мовна основа якого в цілому книжно-традиційна, елементи живого народного мовлення використовуються значно ширше в оповіданні про бій і перемогу запорожців над турками-яничарами.

Спостерігається сильний вплив на оригінальні твори українських поетів ХУІІ-ХУІІІ ст. народної лірики, мова якої, її образність проникли або у плані звичайної стилізації, або у плані підпорядкування авторським задумам, як у відомому вірші Григорія Сковороди¹⁵:

Стоит явор над горою,

Все кивает головою.

Буйны вѣтры повѣвають,

Руки явору ламают.

А вербочки шумят низко,

Волокут мене до сна.

Тут течет поточок близко,

Видно воду аж до дна.

Не зупиняючись детальніше на пам'ятках цієї групи, у підсумку зазначимо, що староукраїнська рукописна і друквана спадщина другої половини XVI-XVIII ст. у цілому забезпечує можливість повної і всебічної, на різних мовних рівнях і хронологічних зрізах, реконструкції живого українського народного мовлення зазначеної доби.

¹Півторак Г.П. Коли ж виникла українська мова? // Історія української мови : Хрестоматія / С.Я.Єрмоленко, А.К.Мойсієнко. – К., 1996. – С. 277; ²Шевельов Ю. Чому общерусский язык, а не виборуська мова? З проблем східнослов'янської глотогонії // Історія української мови : Хрестоматія / С.Я.Єрмоленко, А.К.Мойсієнко. – К., 1996. – С. 204; ³Докл. див. : Житецький П.Г. Нарис літературної історії української мови в XVII ст. // Вибрані праці : Філологія. – К., 1987. – С. 20-56, 118-125; ⁴Франко І.Я. Зібрання творів : У 50 т. – К., 1981. – Т. 28. – С. 174; ⁵Сучасна українська літературна мова : Стилiстика. – К., 1973. – С. 561-582; ⁶Баранник Д.Х. Текст // Українська мова : Енциклопедія. – К., 2000. – С. 627; ⁷Див. : Николаева Т.М. Теория текста // Лингвистический энциклопедический словарь / Гл. ред. В.Н.Ярцева. – М., 1990. – С.508; ⁸Пор.: Едличка А. О пражской теории литературного языка // Пражский лингвистический кружок. – М., 1967. – С. 544-556; ⁹Рукопис Львівської бібліотеки НАН України. – Шифр НТШ/370. – Арк. – 94 зв.; ¹⁰Рукопис НБУ ім. В.І.Вернадського. – Шифр І.7378. – Арк. 99; ¹¹Ділова і народно-розмовна мова ХУІІІ ст. : Матеріали сотенних канцелярій і ратуш Лівобережної України / Підгот. до вид. В.А.Передрієнко. – К., 1976. – С. 78; ¹²Див. : Баранник Д.Х. Текст. – С. 627-628; ¹³Семенюк Н.Н. Из истории функционально-стилистических дифференциаций немецкого литературного языка. – М., 1972. – С. 7; ¹⁴Рукопис НБУ ім. В.І.Вернадського. – Шифр І.174. – Арк. 29; ¹⁵Цит. за : Рукопис Інституту літератури ім. Т.Шевченка НАН України. – Фонд 86. – Од. збереж. 7. – Арк. 91.

ЛЕКСИКА І ФРАЗЕОЛОГІЯ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ В КОНЦЕПЦІЯХ ДІАХРОНІЧНОГО ТА СИНХРОНІЧНОГО ОПИСУ

Г.В.Межжеріна, канд. філол. наук

З ІСТОРІЇ ЗНИКНЕННЯ ДЕЯКИХ ЛЕКСЕМ ХІ – ХІІІ СТОЛІТЬ У СХІДНОСЛОВ'ЯНСЬКИХ МОВАХ

Вивчення неосновного, периферійного словникового фонду – одна із найсерйозніших задач історичної лексикології та семасіології.

Причини такої уваги до периферійної лексики полягають у кількісній і якісній характеристиці цього шару. Більшу частину слов-

© Г.В.Межжеріна, 2001.